

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

УДК 94(477)

Ігор Мельничук, канд. історичних наук, доцент кафедри історії, політології та психології, Житомирський національний агроекологічний університет, Україна, м. Житомир

Причини заснування Запорозької Січі і реєстрового козацтва та його активної участі у військових діях Польщі наприкінці XVI ст.

Досліджується еволюція козацтва наприкінці XVI ст. Показані політичні, соціальні та воєнно-стратегічні причини створення польською владною елітою реєстрових козацьких полків та заснування козацтвом Січі. Показані та обґрунтовані причини активної участі козацтва у військових діях Речі Посполитої наприкінці XVI ст.

Ключові слова: козацтво, реєстр, Запорізька Січ, Польща.

Ігорь Мельничук. Причины основания Запорожской Сечи и реєстрового казачества и его активного участия в военных действиях Польши в конце XVI в.

Исследуется эволюция казачества в конце XVI в. Показаны политические, социальные и военно-стратегические причины создания польской властной элитой реєстровых казацких полков и основания казачеством Сечи. Показаны и обоснованы причины активного участия казачества в военных действиях Речи Посполитой в конце XVI в.

Ключевые слова: казачество, реєстр, Запорожская Сечь, Польша.

Igor Melnychuk. The reasons of foundation of Zaporizhska Sich and registered Cossacks and its active participation in military operations of Poland at the end of XVI th century

The evolution of the Cossacks at the end of XVI th century is investigated. Political, social and military-strategic reasons of formation by polish governing elite the registered Cossack regiments and foundation of Zaporizhska Sich by the Cossacks are shown and grounded. The reasons of Cossacks' active participation in military operations of Rich Pospolyta at the end of XVI th century.

Keywords: Cossacks, register, Zaporizhska Sich, Poland.

З середини XVI ст. польські владні еліти, які все тісніше переплітаються з литовськими внаслідок циклу об'єднувчих уній, починають брати участь у формуванні спільної польсько-литовської стратегії на кордоні зі Степом. В цей період останні Гедиміновичі – Королі польські та Великі князі Литовські Сигізмунд I Старий та його нащадок і спадкоємець Сигізмунд II Август вже є типовими європейськими монархами, поляками за світоглядними переконаннями, діями і способом мислення, що, не зважаючи на литовське етнічне коріння, були народжені у Кракові і все життя прожили у вирі європейських подій та тенденцій, що стікалися у польську столицю. Породинавшись завдяки шлюбно-династичним зв'язкам з провідними монаршими домами Європи, останні Ягеллони мали широкі плани піднесення власної династії та польсько-литовської держави на імперську височину, що згодом почасти було реалізовано на угорсько-чеському (до зіткнення з Туреччиною) та литовсько-українському (до зіткнення з козацтвом та Росією) напрямках. Багато пізніше імперська концепція польських владних еліт отримала назву «Ягеллонської ідеї». Вільно із центру впливової литовсько-руської гіпердержави з площею понад 1 млн. км² перетворюється на регіональну столицю.

На цей період припадає перебудова політичної та економічної структури конфедерації Польщі та Литви – створено шляхетське самоврядування, проведені адміністративна, судова і земельна реформи («Устав на волюки»), які підготували утворення внаслідок чергової, Люблінської унії 1569 р., федеративної держави. Реформи, швидко реалізовані у Великому князівстві Литовському в 1564–1565 рр. за польським зразком, були закріплені Другим Литовським статутом, і призвели, крім статусних, до ментальних та культурних змін у свідомості шляхетської верстви. Про це говорить сучасний польський історик Кшиштоф Петкевич: «Успіх реформ був можливий завдяки колонізації еліти, що розпочався з початком XVI ст. Вже у середині століття ми знаходимо приклади вільного користування польською мовою середньою шляхтою. У XVII ст. почалася колонізація простого народу, так що на початку XVIII ст. у Вільно й литовська мова зникла» [1, с.89] (Пер. авт.). Ми не будемо глибоко вдаватися в полеміку щодо колонізації та

покатоличення еліт як нібито прогресивних факторів, яку ведуть з науковцями України, Білорусі, Росії та Литви, крім названого автора, багато поколінь польських істориків. Однак зауважимо, що останнім часом позиції польської історичної науки щодо того, що «латинський хрест рятував литовців» [1, с.84] підкріплюються тезою про те, що в іншому випадку Литва була б «підірвана зсередини» слов'янською більшістю і зрусифікована. На думку К.Петкевича, така ідея впливає також з новітніх праць українського дослідника Ф.Шабундо та російських авторів Ю.Дворниченко та М.Крома [1, с.83–84]. Тим часом деякі авторитетні литовські історики прямо називають політику Ягеллонів «зрадою національних інтересів» [2;3].

З нашої точки зору, дії польського монархів були продиктовані стратегією реалізації імперської програми Польщі з опорою на поступово сформований у якості опори центральної влади та протидії старим князівсько-боярським елітам шар шляхетства, і з цієї точки зору були цілком виправданими. Інша річ – помилки та прорахунки на цьому шляху, які не дозволили програмі здійснитися, головним з яких було ненадання історично, економічно, територіально та демографічно могутньому українству жодних політичних та національних прав, які були б хоча б наближені до федеральних. Крім того, польська концепція розширення держави на Схід зіштовхнулася на своїх кордонах з не менш амбітними імперськими планами Туреччини та Москви, які планомірно та цілеспрямовано реалізовували стратегії експансії на Захід. Починаючи з другої половини князювання Івана III (1462–1505), його наступника Василя III (1505–1533), і особливо з приходом до влади у Москві Івана IV Грозного (1533–1584), російські політичні та релігійні еліти наполегливо діяли в руслі ідеологічної концепції «повернення» історичних земель Київської Русі та перетворення Москви після падіння Візантії на «Третій Рим» – політичний центр Східної Європи та всього православного світу. Вже Василь III у деяких документах іменував себе царем, а Іван IV з 1547 р. офіційно прийняв титул «Царя всієї Русі».

В межах реалізації імперської стратегії польської владні еліти все активніше переймаються справами козацтва, розуміючи, що слабо регульована активність прикордонних урядників, старост, населення та козацьких загонів по організації оборони від татарських нападів має значно більший військовий та організаційний потенціал, ніж спонтанні напівпартизанські дії, на які заплінувала очі литовська політична верхівка.

Польська політична та адміністративна еліта мала твердий намір зробити те, що не вдалося елітам литовським – поставити діяльність козацтва під суворий державний контроль і максимально використати його босздатність та напрацьований досвід боротьби з татарами на службу Короні. З цієї точки зору, з 10 січня 1569 р. у польських еліт були розв'язані руки: згідно умов Люблінської унії, до Польщі офіційно передавалися українські землі Волині, Київщини, Брацлавщина та Підляшшя. Враховуючи давнє надбання Короною Галичини, під Польщею опинилися майже всі українські етнічні території.

Але задум викувати з козацтва гідну опору кварцяному війську давався непросто. З 50-х рр. XVI ст. козацтво діє на новому якісному рівні, об'єднуючи загонами окремих лідерів для проведення не спонтанних наскоків чи засідок на татарські загонами, улуси або купецькі каравани, а задля спланованих стратегічних операцій – у цьому сенсі можна згадати спільний похід 1552 р. Б.Претвича (старости прикордонного Бару з 1540 р.) та Д.Вишневецького на Очаків [4, с.125] і здобуття цього міста у 1554 р. козаками Черкас, Брацлава і Києва під проводом Б.Претвича, Ф.Сангушка і С.Пронського [5, с.67]. Крім того, починаючи з 40-х рр. на островах у Пониззі Дніпра складається, як сповіщає у своїй хроніці М.Бельський [6, с.1358; 7, с.66], прообраз Січі – козацька спільнота, що не бажала над собою ніякого контролю, в тому числі і прикордонних старост, які жили і діяли нібито поруч, але часто служили інтересам влади, не забуваючи і про власні [7, с.59–61]. Український народ, складаючи пісні, думи та прикази про Б.Претвича, О.Дашковича, К.Острозького; церковні та світські хроністи, інтелігенція, які присвятили першим організаторам козацтва чимало піднесених рядків, бачили в цих постатях славних оборонців рідного краю,

але незалежне у поведінці та цілком самодостатнє у справі успішного виживання на кордоні козацтво чітко виділяло власне місце і заслуги, гостро реагуючи на найменші утиски з боку офіційних еліт. 1535 р. у Черкасах відбувся бунт козацтва, викликаний діями старости В.Тишкевича [8, с.2–4], на початку 40–х рр. XVI ст. козаки невдоволені були розпорядженнями намісника кн. А.Пронського, який не дозволив будівництво козацьких укріплених поселень в місцях впадіння у Дніпро Орелі та двох Тясминів (як вони писали у скарзі до Великого князя, князь «городцов в тіі входи ставити не позволяет») [9, с.372]. По смерті ушавленого О.Дашковича у 1535 р. (за життя, очевидно, на заваді ставали його вплив і авторитет), козаки просили у короля усунути «новини», що ввів черкаський староста: регулярний податок з козацької здобичі, контроль за переміщенням через місто, привласнення трофеїв [10, с.354].

Для частини козацтва, для яких рамки проживання в городах та прикордонних поселеннях під контролем місцевих урядників ставали загнітими, завжди наготові був варіант заглиблюватись далі у Степ, засновуючи «засіки» і «городці», маючи численні острови Запоріжжя за природні фортеці. Цій масі, що постійно збільшувалась кількісно, потрібен був харизматичний лідер, здатний повести їх за собою та створити єдиний центр тяжіння та захисту для «низового козацтва». Причому він повинен був бути «одним із них», висунутий самою козацькою спільнотою, мати найбільш цінні для «степового лицарства» якості – військовий та організаційний хист, рішучість, хоробрість вдачу, зневагу до смерті і ворогів, жадою бойової слави та удачу в походах. Таким вождем став Дмитро Вишневецький – князь, що свідомо обрав козацьку долю та лицарські ідеали, побудувавши кар'єру не при дворі чи в регулярному війську, а в суворих і небезпечних умовах пограниччя. За своїм авантюризмом та діяльним лідером запорожці здатні були піти – і ходили – у Туреччину, в Московію, на Крим, обравши його, за прикладом литовсько-польської військової організації, своїм гетьманом. Українські підручники з історії, наслідуючи хронологію гетьманування, запропоновану М.Грушевським, починають відлік гетьманів Запоріжжя саме з Д.Вишневецького, хоча поряд довго існувала й інша, романтична, але не точна з точки зору науковості, версія – М.Белозерський свого часу пропонував вважати гетьманами перших старост-організаторів козацтва: П.Лянкоронського та О.Дашковича [11, с.110].

Д.Вишневецький повернувся до ідеї О.Дашковича про заснування на одному з Дніпрових островів козацької фортеці, і реалізував її у 1552 р., побудувавши першу з восьми відомих Січей на о. Хортиця. Ця подія стала фінальним акордом у справі виокремлення козацтва у окрему військово-господарську страту – «степове лицарство» отримало свою столицю, навколо якої поступово склався особливий тип соціальної організації та політичного устрою, що базувалися на трьох центральних ідеях:

– ідеї військової демократії, що сягала корінням у додержавну, вікову епоху слов'янства; вона засновувалась на принципах виборності еліти, її періодичної звітності перед «товариством», звичаєвого права та військового права, що розвинулося на його основі;

– ідеї безкорисливого служіння Богу і народу у справі захисту від зовнішніх загроз, що мала багато спільного з ідеологією закритих лицарських орденів пізнього Середньовіччя (віра, що трансформувалася у релігійний культ Покрови, аскетизм, особливе ставлення до жінок, відречення від спокусу світу, жадоба військових подвигів і слави, шанобливе відношення до смерті на полі бою);

– поступово зростаючого усвідомлення козацтвом своєї ролі та поклонання у долі України, Польщі та Європи та свідомого відокремлення від інших соціальних станів Речі Посполитої. Це проявилось у перманентній боротьбі козацтва за свої особливі станові права і привілеї.

Козацтво від початку засновувалось як «братство рівних», «військове товариство», де шанувалися звичаї «тут і тепер» і майже не бралися до уваги ні попередній соціальний статус, ні етнічна належність, ні колишні провини або заслуги перед владою. В цих умовах, у бою та тяжкому побуті міг проявити себе кожен, і Запоріжжя приваблювало людей ризикових, багатих на таланти, що цінували патріотизм, дружбу та побратимські зв'язки. Кращі з них ставали виборною козацькою елітою – військовою старшиною, кошовими отаманами і гетьманами.

Як зазначив І.Крип'якевич, на середину XVI ст. «... в степах виробився оригінальний тип господарки; а в його обороні нова воєнна організація; знов під впливом сеї господарки і в війні зі степовими ордами постала нова козацька суспільність, з своїм окремим побутом і окремим світоглядом. Виробивши собі новий лад в степах, переходять козаки до давніх українських центрів, до городів; тут лучаться з міщанською опозицією проти нових міських порядків, переймають на себе її боротьбу з локальними

урядниками і реорганізують міста по своїм ідеалам. Цілий цей процес відбувається дуже скоро; козацький лад так знаменито відповідав пограничним відносинам і в своїм поході показав стільки сили, що протягом двох–трьох десятиліть скозачили всі міста над степовим поясом» [12, с.44]. І.Крип'якевич, мабуть, першим звернув увагу на надзвичайно важливий з політичної точки зору факт: конституювавшись у межах низової волоніції у особливий та потужний з організаційної та військової точки зору соціальний стан, козацтво повертається у міста хазяїном прикордонного життя, перехопивши цю ініціативу у прикордонних старост і починаючи диктувати центральній владі свої умови. О.Головко приводить дані, що «наприклад, у Черкасах (1552) проживало 223 міщанина; бояр, панів і князів – 9 чоловік; слуг міських – 25; пушкарів – 2; почет старости – 66; драбів – 160; козаків – 250» [13, с.87–89; с.67]. Після польської люстрації 1560 р. Київського та Брацлавського воєводств та прийняття Сеймом конституції 1590 р. масовий перехід до козацтва було фактично простимульовано владою, і картина у прикордонних містах радикально змінилася на користь козацтва («непослушних» владі міщан): «У Білій Церкві було «міщанських домів послушних» 300, а таких, що не хотіли бути «послушними» – понад 300; ... Богуславі – 200 і 400; Каневі – 160 і 1346; Корсуні – 200 і 1300; Стеблеві – 100 і 400; Переяславі – 300 і 700; Гельмязові – 40 і 100; ... Черкасах – 150 і 800; Боровиці – 50 і 100; ... Говтві – 30 і 700; Чигирині – 50 і 500...» [5, с.73].

Стимулювання зростання козацтва частково було наслідком заохочення Річчю Посполитою переселення сімей на прикордоння та надання таким сім'ям земель і довгострокових податкових пільг (конституція 1590 р.), частково – наслідком остаточного «очищення» шляхти від випадкових елементів через люстрацію боярства. Українські бояри володіли майном і землею, як правило, «з діда–прадіда», тобто за звичаєвим правом. Більшість з них надати документи на жалувані і дарчі не могли за давності цих актів, що сягали своєю історією ще києворуських або ранніх литовських часів. Такі бояри за законом автоматично переводилися до числа державних селян, що аж ніяк не могло їх задовільнити, і вони, як наслідок, були фактично виштовхнуті до козаків. Тим більше, що, уклавши перші реєстри козацтва та прийнявши частину з них на військово-службу, владні еліти Польщі підкреслили їх заслуги та особливий стан звільненням від податків, судової відповідальності та інших обов'язків щодо держави, встановивши для них особливі «вольності та привілеї». Ці свободи згодом внаслідок станової боротьби за свої права, поширилися на все козацтво.

На нашу думку, організаційне структурування козацтва у окремий стан було спричинене рядом факторів:

– У зв'язку зі зростанням чисельності «вільних людей» («прихожих»), литовська влада для контролю за діями і переміщеннями козаків з початку 40–х рр. XVI ст. зобов'язала старост здійснювати наглядові та поліцейські функції [14, с.2–10]. Старости відносилися до вимог з різним ступенем службового ентузіазму, але такі їх зусилля потягнули за собою випадки стихійного опору козацтва або вихід невдоволених далі у «нічийні землі» Степу;

– До аналогічних наслідків призводила ініціатива прикордонної шляхти та адміністраторів залучати козаків, що проживали у містах та «слободах», до виконання робіт та обкладання вільних людей місцевими податками та зборами [12, с.25–26];

– Люстрації привілейованих станів, проведені в середині XVI ст. литовською, а згодом і польською владою, призвели до витіснення значної маси колишнього дрібного боярства, що не змогли довести свої «дідівські» права на власність, до козацької спільноти; цю масу притягували також особливе становище та станові привілеї, надані пізніше козацтву польськими владними елітами;

– Колишні бояри та охочі до козацької «лицарської справи» князі та шляхтичі послужили готовим, фаховим з правового та військово-адміністративного боку, матеріалом для формування верхнього, елітного шару козацтва;

– Могутнім організаційним стимулом виступила Січ як центр складання козацького військового, правового та соціального устрою.

Спостерігаючи за успіхами Д.Вишневецького та його запорожців, отримуючи з різних джерел інформацію про вдалі воєвод та старост, безпосередні виступи на Сеймі у різний час П.Лянкоронського, О.Дашковича, Б.Претвича), польські владні еліти чітко усвідомили тезу про те, що найбільш дієвим і бездатним загоном серед цілком озброєного населення прикордоння є козацтво. Тому природною виглядає ініціатива Сигізмунда Августа по складанню реєстру і залучення організованих за польським зразком козацьких відділів до військових дій Речі Посполитої.

Цю справу він доручив коронному гетьману Юрію Язловецькому. У 1568 р. король звернувся до козаків з універсалом («тих, що з замків і міст українських зіхавши, на Низу перемешкують»), зазиваючи їх до припинення своєвольних нападів на татар та повернення у замки для «входження тут з грошовою платнею до військової служби» [15, с.175]. Як пише І.Крип'якевич, «...Зібрався «почот» козаків числом 300 людей; ... їх називали урядово «низовими козаками». Плата їх ... була по 2½ злотих за «квартал» (чверть року), себто 10 зл. річно; крім цього, вони діставали сукно. В 1572 р. Язловецький вилучив козаків від влади і присудив всяких урядів і поставив над ними «старшого і суддю» шляхтича Івана Бадовського... Цей відділ був на службі 1568–1576 р.» [15, с.175–176].

Як бачимо, вперше був створений прецедент фактичного зрівняння в правах реєстрового козацтва з найбільш привілейованою верствою Литви і Польщі – шляхтою, що служила фундаментом і опорою держави.

Після вступу на престол Речі Посполитої короля Стефана Баторія (1576–1586), угорця за походженням, енергійного та успішного воєначальника, справу організації реєстрового козацтва було продовжено. На початку свого правління, отримуючи інформацію з Туреччини та скарги на козаків від кримського хана, він видав підряд 4 грізних універсали з вимогою припинення самочинних козацьких дій. Але дуже скоро розібравшись у ситуації, С.Баторій прийняв на службу в 1578 р. відділ у 500 козаків, зберігши права і «вольності»: платню від держави (15 зл. на рік та сукно на «каптан»), суд власного старшого (крім випадку вбивства), звільнення від податків і виплат, успадкування майна за заповітом, а не урядом. Бажаючи підкреслити військовий характер козацької організації, Баторій побудував відділ за принципами угорської піхоти: козаків було розбито на десятки на чолі з отаманами, загальне командування здійснював старший – І.Оришевський з високою платнею (400 зл. на рік), підпорядковувався полк старості черкаському і канівському кн. М.Вишневецькому. Старший, або «гетьман» мав власний відділ у 30 козаків, полку було надано окремий уряд писаря (першим писарем був угорець Я.Бегер), штаб старшого і госпіталь у Трахтемирові, власну королівську корогву з польським орлом [15, с.176]. Отримали козаки і інші військові клейноди – булаву, бунчук, печатку, які з часом стали символами козацької влади. Цей полк негайно було направлено на чергову війну з Московією. І.Крип'якевич зазначає, що після війни І.Оришевський «...засів на Низу й улаштував походи на татар. Але незабаром його козаки порозбридалися. В 1583 р. на королівську службу зтягли вже 600 людей – вони брали вже вищу плату, по 20 злотих річно і по 5 ліктів сукна. В 1588 р. на державній службі було 988 козаків. Та організація козацького війська ніколи не доводила до кінця, головню через те, що у польському скарбі не було грошей на заплату» [15, с.176].

Ми згодні з висновками І.Крип'якевича про те, що керівників реєстровців, як і прикордонних старост, ще не можна називати козацькими гетьманами. Але це завжди були фахові адміністратори та воєначальники, які надали козацьким підрозділам чіткої військової структури, більшість елементів якої були перенесені козацтвом на Січ.

Не зважаючи на брак фінансування, перспективну справу залучення козаків до реєстрового війська не було поховано – доки цей стан у своїй масі не відчував нездоланого антагонізму з державою, польські еліти активно використовували підготовлену і дешеву військову людину до державних акцій. За Б.Хмельницького у реєстрі перебувало від 40 до 60 тис. козаків, за порогамі – значно більше. Це була грізна, але важко керована урядом сила. Між січовими і реєстровими ніколи не було неперервного статусного протиріччя – люди активно циркулювали між Низом і реєстром, у часи козацько-селянських заворушень реєстровці часто переходили на бік повсталих. Служачи у замках магнатів у «надвірних» реєстрових ротах, козаки, окрім охоронних та поліцейських функцій, набиралися військового досвіду у численних війнах, яке вело польське коронне військо. З «надвірних» козаків іноді виходили вожді гігантських народних заворушень: надивившись на жахіття придушення козацького повстання К.Косинського (1591–1593 рр.) військом К.Острозького, реєстровий сотник князя Северин Наливайко у 1594 р. разом зі своєю ротою підняв інше, масштабніше, і ще за життя став легендою.

Записуючись у реєстр, козак розраховував також на юридичне оформлення своєї самозайманої землі шляхом дарчої короля або намісника. На практиці жалувані на землі за військові заслуги отримувала, як правило, козацька старшина: згадані нами І.Бадовський та І.Оришевський були жалувані королем будинками із землею у Білій Церкві [14, с.176] та м. Гайсином з с. Гоголевим на р. Соб і урочищем Конистерин поблизу Кучманського шляху відповідно. Згідно Сеймової конституції

1590 р. інші представники козацької старшини отримали: Криштоф Косинський – урочище Рокитне, козацький ватажок Ф.Загоровський – Володарку на Росі та Горошин і Сліпорід на Лівобережжі, В.Чорновицький – Бориспіль з Іванівцями [5, с.88].

Якщо для низових козаків земельне питання було менш актуальним, то для козаків городових, а також ветеранів Січі, які заносували у Степу хутори, вони були вкрай важливими. Зрештою, проблема вирішилася самим життям: поступове зростання імунітету козацької верстви автоматично закріплювала за козаками їх власність, і Сеймова конституція 1590 р. лише підтвердила фактичний стан справ. Більше того, польські юристи елегантно вийшли з утруднення і винайшли терміни «нічийна земля» та «Дике Поле» для позначення не тільки самозайманих козацьких, а взагалі всіх територій, на які держава заохочувала вихід шляхти для ведення господарської діяльності.

Закономірно, що в цей період козацтво, не припиняючи власної лицарської боротьби на кримсько-турецькому напрямі, бере активну участь у всіх військових діях Польщі: війнах 1578, 1580 з Московією, Ливонській війні 1582 р. Це було зумовлено двома причинами:

- спільністю ворогів;
- намаганням довести обгрунтованість отримання рівних зі шляхтою прав.
- позиціонуванням себе як військової лицарської спільноти, спорідненою за своїми ідеологічними, організаційними, статусними та правовими формами з лицарськими орденами Європи.

Такі причини виглядали логічними: українське козацтво знаходилося на передовій фронті боротьби із зовнішніми загрозами не тільки для свого народу, а й усій Речі Посполитої, у своїй діяльності це була така сама військово-господарська та лицарська страта, що й шляхта.

У 70–х – 90-х рр. XVI ст. складаються устрій Січі та козацька старшинська еліта. З точки зору етногенезу та державотворення в цей період український народ вступив у завершальну фазу, де все козацтво виступило у якості генератору цих процесів, взірця для інших верств, фактично – у якості національної еліти. Але цей етап ніколи не був би завершений без «еліти еліт» – козацької старшини, еволюцію якої ми розглянемо у наступних главах.

Список використаних джерел

1. Петкевич К. Литовцы, русские, поляки в Польско-Литовском государстве XIV–XVII вв. // История и современность. – М., 2005. – Вып.1. – С.78–94.
2. Gudavičius E. Mindaugas. – Vilnius, 1998.
3. Gudavičius E. Lenkijos vaidmuo europeizuojantis Lietuvai (The Role of Poland During the Europeization of Lithuania) // Kultūros barai. – 1998. – Nr.11. – P.72–76.
4. Яковенко Н.М. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця VIII ст. / Н.М. Яковенко. – К.: Генеза, 1997.
5. Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. / Редкол.: В.А. Смолій (відп. ред.) та ін. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – Т.1.
6. Kronika Polska Marcina Bielskiego. – Sanok, 1856. – Т.3.
7. Голобуцкий В.А. Запорожское казачество / В.А. Голобуцкий. – К.: Гос. изд-во политической литературы УССР, 1957.
8. Архив Юго-Западной России. – Ч.III. – Т.I.
9. Архив Юго-Западной России. – Ч.VII. – Т.II. – док. №17.
10. Акты Западной России. – Т.II.
11. Южнорусские летописи, открытые и изданные Н.Белозерским. – Т.I. – Киев, 1856.
12. Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. – Львів: Світ, 1990.
13. Архив Юго-Западной России. – Ч.VII. – Т.II.
14. Жерела до історії України–Руси. – Львів, 1908. – Т.8.
15. Крип'якевич І. Запорозьке військо / Історія українського війська. [Текст] / Крип'якевич І., Гнатевич Б., Стефанів З. та ін. – Львів: Світ, 1992.

* * *